

mindre tilfredsstillende. Det er ikke fordi det savner gehalt, men man kunne ønske en større grad af videreudvikling i forhold til de kendte nedarvede inddelinger i teknologiske generationer med hver deres karakteristiske eksempler. Den traditionelle skematik lader vigtige teknologiske felter forblive uomtalte. Der mangler overvejelse af hvilken rolle kontinuerlige, ikke-brudbetingede processer spiller for fornyelsen af det økonomiske vækstopotentiale. Betydningen af såkaldte *General Purpose Technologies*, som over perioder på ofte flere hundrede år danner et solidt grundlag for mange løbende innovationsserier på et bredt felt af anvendelsesområder, kunne med fordel være taget op.

Til gengæld har Jørgen Finks øvrige arbejde med finpudsning af skematikken og tydelig pædagogisk forklaring af modellens virkemåde i høj grad båret frugt. I særdeleshed den måde perioderne afløser hinanden på, ikke abrupt, men i en lang overlappende proces, er en nyhed. Den stofmættede bog er et markant skridt fremad i sammenligning med forstudierne fra for ti år siden. Forfatteren når ikke i mål med sine bestræbelser på at slå fast hvad økonomi som fag er for noget, og hvordan man bedst arbejder med økonomi og historie i forening, men han leverer et godt bidrag til debatten herom. Læsere med interesse for lange bølger-problemkredsen bør ikke gå uden om denne bog.

Jan Pedersen

- | ALLAN TØNNESEN, CLAUS M. SMIDT & ULLA KJÆR (RED.): *Hele Danmarks eje. Bygningsfredning i 100 år*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2018, 264 s., 238,00 kr.
- | JANNIE ROSENBERG BENDSEN & MOGENS ANDREASSEN MORGEN: *Fredet. Bygningsfredning i Danmark 1918-2018*, Strandberg Publishing, København 2018, 367 s., 399,95 kr.

I 2018 kunne man fejre 100-året for den første danske bygningsfredningslov, hvilket markeredes med hele to større udgivelser. Den første, antologien *Hele samfundets eje. Bygningsfredning i 100 år* (herefter *Hele samfundets eje*), blev til på foranledning af Foreningen for gamle Bygningers Bevaring, som fik en række af foreningens medlemmer samt nogle udefrakommende fageksperter til at bidrage. Trods de meget forskelligartede bidrag mener foreningens formand alligevel, at udgivelsen indeholder „ikke blot en nøgtern beskrivelse af [bygningsfrednings]loven og dens nu 100-årige historie, men tillige et bud på, hvad det er, vi stadig savner i vor stræben efter at sikre det bedste og mest karakteristiske af dansk bygningskultur til alle tider“. Den anden udgivelse er en større monografi med titlen: *Fredet. Bygningsfredning i Dan-*

mark 1918-2018 (herefter *Fredet*). Denne bog er frugterne af et forskningsprojekt udført i 2017-18 på Aarhus Arkitektskole af arkitekturhistorikeren Jannie Rosenberg Bendsen samt arkitekt og professor Mogens Andreassen Morgen. Bogens formål, som proklameres i forordet på side 7, er at skrive „den første sammenhængende, kronologiske historie om dansk bygningsfredning i 100 år med fokus på fredningerne“.

I betragtning af de enslydende formålserklæringer synes en sammenlignende vurdering af de to værker på sin plads, selvom der skal tages visse forbehold. *Hele samfundets øje* er som sagt en antologi, og bidragene, der enten er tematisk eller tematisk-kronologisk anlagt, præsenterer ikke som *Fredet* en gennemgang af hele den danske bygningsfredningshistorie. Dertil kommer, at forfatterne af *Fredet* i størstedelen af kapitlerne følger en stram struktur, hvor de samme fokuspunkter går igen fra kapitel til kapitel. Når det så er sagt, rummer antologien flere bidrag, der overlapper beskrivelserne i *Fredet*, og antologibidragene kan både måle sig med og i visse tilfælde overgå kvaliteten af monografien. En sammenligning er således helt på sin plads.

Et godt sted at starte er det første af kunsthistorikeren Claus M. Smidts to bidrag „Fredning og bevaring før Bygningsfredningsloven“ og Bendsens & Morgens andet kapitel „Optakt til den første bygningsfredningslov“. I begge tekster understreges den manglende interesse for bevaringen af den danske bygningskultur frem til omkring år 1900. Enkelte ildsjæle, der gik imod strømmen, som f.eks. kunsthistorikeren N.L. Høyen roses for sin ildhu og sit store dokumentationsarbejde med kirker, herregårde og borge, der senere skulle danne et vigtigt grundlag for den første fredningsliste. Endvidere finder vi i begge tekster detaljerede beskrivelser af Nationalmuseets registrering af kulturhistorisk vigtige bygninger samt grundige gennemgange af kuldsejlede forsøg på at få gennemført en bygningsfredningslov.

Trods lighederne er der også forskelle. Bendsen & Morgen bruger en del spalteplads på at trække en lige linje fra 1800-tallets nationale strømninger til bygningsfredningsloven i 1918. Nationalfølelse havde utvivlsomt indflydelse på den spirende interesse for dansk bygningskultur, men fortællingen herom bliver til tider fejlbehæftet, som når de to forfattere kobler skabelsen af Nationalmuseets forgængere, Oldsagskommissionen og Oldnordisk Museum, sammen med forestillingen om en dansknational identitet. Påstanden er en gammel traver, der baserer sig på nogle udsagn af Oldsagskommissionens første formand Rasmus Nyerup, som læses ud af kontekst. Nyere forskning har påvist, at Oldsagskommissionens tilblivelse mere beroede på statspatriotiske og skandinavistiske opfattelser, mens det senere Oldnordisk Museum var organiseret efter civilisationshistoriske principper.

Smidt har også øje for de nationale strømningers indflydelse på dansk bygningsbevaring. Men han er mere forsigtig i sin kobling og påviser desuden udførligt, at den nationalorienterede interesse var et tvægget sværd, der resulterede i flere uheldige ombygninger/tilbageførelser af kulturhistorisk vigtige bygninger. Her nævnes f.eks. flere ødelæggende ombygninger af kirker som Viborg Domkirke, Uth Kirke, Hee Kirke og Bjernede Kirke. Restaureringen af Karmeliterhuset i Helsingør får også en del omtale. Komplekset, der var byens gamle hospital (fattighus) var i starten af 1900-tallet faretruende tæt på at blive revet ned af Helsingør Kommune på grund af dets dårlige stand. En større mængde protester forpurrede nedrivningsplanerne, og i stedet valgte man at restaurere det gamle fattighus under ledelse af arkitekten H.B. Storck. Storck var i forvejen manden bag ombygningerne af kirkerne i Hee og Bjernede og havde også en finger med i spillet om Viborg Domkirkes ombygning. Selvom Storcks restaurering af Karmeliterhuset blev mere vellykket end hans kirkeeventyr, var der stadig alvorlige problemer, og ifølge Smidt havde han ikke lært meget af sine fejl ved de tidligere ombygninger.

Karmeliterhusets delvise redning skildres også ganske udførligt af Bendsen & Morgen, men hos de to forfattere stopper historien ved de vellykkede protester mod nedrivningen og springer Storcks mislykkede restaurering over. Denne udeladelse er karakteristisk for Bendsens & Morgens fremstilling af historien op til fredningsloven fra 1918, og forfatterne må antagelig have overset, at fascinationen af en særlig „dansk“ arkitektur også skadede adskillige kulturhistorisk vigtige bygninger. Bendsen & Morgen omtaler godt nok nogle enkelte uheldige ombygninger, men disse udspringer af manglende interesse for bygningskulturen, ikke af fejlfortolkede tilbageførelser. Et enkelt af disse eksempler er i øvrigt fejlbehæftet, nemlig den uheldige ombygning af Frederik 3.s Biblioteks- og kunstkammerbygning i 1909-10 (i skriven- de stund stadig Rigsarkivet, men snart overgår bygningen til Folketinget). Anført af rigsarkivar Vilhelm Adolf Secher, der åbenbart ikke interesserede sig synderligt for bygningskulturarv, blev den gamle biblioteks- og kunstkammerbygning udsat for en omfattende ind- og udvendig ombygning, så den kunne fungere som nyt rigsarkiv. I *Fredet* fortælles historien som, at man rev det gamle Kongelige Biblioteks barokke sal på Slotsholmen ned, da det: „måtte vige pladsen for et nyt Kongeligt Bibliotek“ (s. 34). Det er jo forkert, for Det Kongelige Bibliotek fik ganske vist en ny bygning, men lå og ligger stadig ned mod vandet på den modsatte side af den nuværende bibliotekshave. Fejlen er pudsig, da Bendsen & Morgen herpå henviser til en tidsskriftsartikel af Vilhelm Lorenzen, hvori det klart fremgår, at Rigsarkivet var skyld i

ombygningen af det gamle bibliotek. Historien er også rimelig kendt og skildres i øvrigt udførligt hos Smidt.

Ligeledes misvisende er et eksempel på den manglende interesse for ældre arkitektur i 1700- og 1800-tallet. Der kan ikke herske tvivl om, at flere af det sene 1700-tals og tidlige 1800-tals største danske arkitekter – med få undtagelser som Caspar Frederik Harsdorff – havde en negativ indstilling til ældre arkitektur. Nedrivningen af Hirschholm Slot (1810-12), der ifølge forfatterne skyldtes arkitekten Christian Frederik Hansen, fremhæves som eksempel herpå. Hansens generelle holdning til ældre dansk arkitektur var, at det med fordel kunne fjernes og erstattes med noget nyt, hvilket bekræftes af Smidt, men med et mere overbevisende eksempel. Hirschholm Slots endeligt burde man nemlig ikke benytte som eksempel på Hansens og andres foragt for kvalitetene i tidligere dansk arkitektur. Selvom store dele af det nu nedrevne Hirschholm Slot benyttedes til opførelsen af Hansens Christiansborg Slot, og selvom Hansen senere fik til opgave at opføre Hørsholm Kirke på den gamle slotsholm, var det andre omstændigheder, der beseglede det nordsjællandske kongeslots skæbne. En dårlig fundering på en i forvejen sumpet undergrund forårsagede, at det alt for tunge slot hurtigt forfaldt og var en stor udgiftspost på vedligeholdelsesbudgettet. Læg dertil, at Hirschholm Slot havde dannet ramme om affæren mellem Johann Friedrich Struensee og Caroline Mathilde, hvilket efter livlægens fald gav slottet et så dårligt ry, at det efterfølgende stod mere eller mindre tomt. På et tidspunkt, hvor der i forvejen var mangel på byggematerialer til genopbygningen af en ny kongeresidens i København, har det ikke været svært at argumentere for nedrivningen af et ubeboet, forfaldent og vedligeholdelsestungt slot med en uheldig forhistorie.

Unøjagtighederne i kapitel 2 er egentlig en skam, da de står i skærende kontrast til resten af *Fredet*, hvori Bendsen & Morgen er betragtelig mere præcise i deres historiske fremstilling. Navnlig de efterfølgende kapitler i *Fredet* rummer langt større omhyggelighed såvel som flere interessante betragtninger.

Et gennemgående træk ved Morgens & Bendsens *Fredet* er det store fokus på de politiske forhandlinger og processer, der førte til den første bygningsfredningslov såvel som lovens efterfølgende revisioner (i 1966, 1979, 1997, 2010, 2012 og 2017). Dette fokus er så dominerende, at kapitel 5, 6, 7 og 8 er tidsmæssigt afgrænset efter lovrevisionernes varighed (kapitel 8 omhandler dog de seneste tre revisioner fra 2010, 2012 og 2017). Nogle ville nok mene, at dette fokus kan virke en anelse monotont, og her hjælper det ikke, at alle de nævnte kapitlers titler ly-

der: „Revision af bygningsfredningsloven“ efterfulgt af en tidsafgrænsning. Men trods det noget tørre materiale formår Bendsen & Morgen at lave en udmærket gennemgang af de politiske processer, og det er overraskende at læse, hvor stor konsistens, der har været i de politiske holdninger til en bygningsfredningslov. Disse dele af *Fredet* har således nogle tydelige kvaliteter, vi ikke finder i samme omfang i *Hele samfundets eje*. På et overordnet plan er det også til at få øje på, at *Fredet* er usædvanlig detaljerig, og der er ingen tvivl om, at de to forfattere har gjort et grundigt stykke arkivalsk forarbejde.

Ønsker man en gennemgang af fredningslovens revisioner uden det bagvedliggende politiske spil, kan man delvist skæve til historiker Allan Tønnesens ene bidrag (af to) i *Hele samfundets eje*, „Det Særlige Bygningssyn“. Lovrevisionerne er for så vidt ikke Tønnesens primære fokus, men da de hører naturligt sammen med Det Særlige Bygningssyns (herefter Bygningssynet) historie, supplerer Tønnesen teksten med korte beskrivelser af de enkelte lovændringer, der dog ikke når op på Bendsens & Morgens detaljeniveau. Lovrevisionerne er som nævnt heller ikke Tønnesens artikels egentlige formål. I stedet skal bidraget give et overblik over Bygningssynets – der frem til 1979 havde det overordnede ansvar for fredninger og opsyn hermed – historie fra dets etablering i forbindelse med vedtagelsen af fredningsloven 1918 og frem til i dag. Bygningssynets historie er også et vigtigt punkt hos Bendsen & Morgen, men fortællingen bliver her til tider en anelse tør, f.eks. når Bygningssynets arbejds- og mødeprocedurer gennemgås. I kraft af sin tidligere stilling som antikvar ved Bygningssynet, formår Tønnesen derimod at sætte ansigt på nogle af Bygningssynets medlemmer og forholdet imellem dem, hvilket man ikke nødvendigvis kan læse ud af de skriftlige kilder.

Selve fredningerne er indlysende nok et centralt element i begge værker. I *Hele samfundets eje* afspejler dette fokus sig i høj grad i tre af bidragene, nemlig Smidts andet bidrag „De første fredninger“, Tønnesens andet bidrag „De senere fredninger“ samt tidligere bankfuldmægtig Torben Lindegaard Jensens „De fredede bygninger i landdistrikterne“. Dertil kan føjes museumsinspektør Hanne Christensens interessante undersøgelse af Slots- og Kulturstyrelsens fredningsgennemgang i 2010-16 af størstedelen af de ca. 9.000 fredede bygninger, som efterfølgende resulterede i en række affredninger rundt omkring i landet. Bendsen & Morgen tildeler også fredningerne og den senere fredningsgennemgang (kapitel 8) god plads. Antologibidragenes såvel som monografiens beskrivelse af fredningerne er overbevisende, og ofte skildres de samme problematikker. F.eks. bemærkes begge steder (i *Hele samfundets eje* navnlig i Jensens bidrag) det i mange år pudsige fravær på fredningslisten af landbrugsbygninger som f.eks. gårde. For-

klaringen herpå var Bygningssynets tendens til at gå uden om produktionsbygningerne, da fredninger af disse kunne skade det økonomiske fundament for ejerne og efterfølgende skabe folkelig modstand mod fredningsloven.

Et centralt punkt for flere af antologibidragene samt *Fredet* er problematikken vedrørende fredningsklasserne A og B. Da bygningsfredningsloven tilbage i 1918 blev vedtaget, fik Bygningssynet mulighed for at frede bygninger som enten A- eller B-fredninger. Mens A-fredninger kun gjaldt bygninger af fremragende kvalitet, hvor nedrivning, forvanskning eller vanrøgt medførte et nationalt tab, så var B-fredninger forbeholdt bygninger af mindre fremragende kvalitet, men hvor en nedrivning dog stadig medførte et stort kulturhistorisk tab. Bygningernes vej til fredningslisten kom via et fagligt skøn fra Bygningssynet, men som det fremgår både af Smidts „De første fredninger“ og kapitel 3 i *Fredet*, var fredningernes klassificering i en del tilfælde vilkårlig. De to klassificeringer havde væsensforskellige restriktioner. Hvor ejere af A-fredede bygninger hverken måtte foretage ombygninger eller ændringer (udvendigt eller indvendigt) uden Bygningssynets tilladelse, så var ejere af B-fredede bygninger ikke forpligtiget til at følge Bygningssynets beslutninger. Kun når det var tale om deciderede nedrivningsansøgninger, var A- og B-fredede bygninger ligestillede. Manglen på beskyttelse af de B-fredede bygninger blev et varigt diskussionsemne frem til 1979, hvor en ny revision af bygningsfredningsloven ophævede de to klassificeringer. B-fredningerne fik nu samme beskyttelse som de gamle A-fredninger. Ophævelsen af de to klasser resulterede imidlertid i et nyt problem, da Slots- og Kulturstyrelsen besluttede at igangsætte en fredningsgennemgang af flere af de ældre fredede bygningers bevaringskvaliteter. Her kom adskillige af de gamle B-fredninger til kort, da de ikke kunne opfylde kriterierne for at opretholde fredningen. I visse tilfælde skyldtes det, at tidligere ejere havde foretaget ødelæggende ændringer. I andre tilfælde havde Bygningssynet benyttet B-fredningerne til at frede kulturmiljøer, hvor man egentlig kun var interesseret i at bevare en helhed – f.eks. et gadebillede – og derfor ikke interesseret i sig synderligt for andre fredningskvaliteter. Resultatet blev, at en ganske stor del af de oprindelige B-fredninger blev ophævet (se Christensens bidrag „Fredningsgennemgangen. Resultater og konsekvenser“ og kapitel 8 i *Fredet*).

Med fredningsgennemgangens afslutning er Bendsen & Morgen også tæt på at runde af. De to forfattere, der ellers har forholdt sig rimelig neutrale i størstedelen af *Fredet*, slutter værket af med et mere holdningspræget kapitel 9, hvor blandt andet nutidige udfordringer vedrørende bygningsfredningsloven diskuteres. Generelt er antologibidragene mere meningsprægede, men forfatternes holdninger base-

rer sig generelt på saglige argumenter og historiske beviser. Det nok bedste eksempel herpå er seniorforsker Ulla Kjærers vægtige og vigtige antologibidrag „Håndtering af de fredede bygninger 1918-2018“. Som den eneste giver Kjær sit bidrag et teoretisk grundlag ved at diskutere værdien i at bevare bygningskulturarv kontra udfordringerne ved at benytte selvsamme bygninger i et moderne samfund. Herefter følger en kronologisk gennemgang af dansk restaureringspraksis i forhold til fredede og bevaringsværdige bygninger, og hvorledes bevaring er blevet en integreret del af arkitektuddannelsen. Som afslutning diskuterer Kjær nogen af nutidens og fremtidens udfordringer ved bygningsfredning og anbefaler en udvidelse af bygningsfredningen, så også kulturmiljøer kan fredes – en anbefaling, vi også finder i ovennævnte kapitel 9 i *Fredet*.

Et sted, hvor begge bøger fortjener en smule kritik er på det redaktionelle plan. Trods de åbenlyse værdier af *Hele samfundets øje* lider antologien under en manglende konsekvens i den redaktionelle linje. Henvisningspraksis varierer gevaldigt fra bidrag til bidrag. Nogle forfattere udruller et omfattende noteapparat, andre præsenterer en udmærket eller mindre tilfredsstillende litteraturliste, og slutteligt er der dem, som helt undlader at nævne, hvad de bygger på. Desuden varierer artiklernes omfang en hel del, hvilket til tider bliver påfaldende. Således kunne man med fordel have sammenskrevet de interessante konklusioner fra landskabsarkitekt Jens Hendeliowitz' desværre alt for korte „De kongelige haver“ (bidraget fylder med et halvsides billede lidt over to sider) med landskabsarkitekt Kirsten Lund-Andersens „De glemte haver“, der som titlen afslører, berører en ofte overset problematik inden for bygningsbevaring; nemlig haveanlæggenes fredninger.

Problemer med henvisningspraksis findes ikke i *Fredet*, hvor Bendsen & Morgen leverer et detaljerigt og overbevisende noteapparat samt en fyldestgørende litteraturliste. Der, hvor det trækker ned, er i forfatterens måde at opdele bogen i tre forskellige tekstdele. Den første del er selvfølgelig brødteksten, hvor læseren præsenteres for den detaljerede kronologiske gennemgang af de danske bygningsfredningslove og af fredningspraksis. Den anden del finder vi som afslutning på kapitlerne 3 til 8. Her præsenteres en række eksempler på relevante fredninger inden for den periode, som kapitlet omhandler. Alle eksempler indeholder lidt under en sides tekst, der på baggrund af forfatterens egne ekspertvurderinger beskriver fredningsværdierne. Hertil er føjet en eller flere værdifulde nyoptagelser af den relevante fredning. Eksemplerne er et kærkomment supplement til *Fredet*, der selvfølgelig ikke dokumenterer alle fredninger, men giver et vue over de fredede bygningstyper og indblik i disses fredningsværdier. Samtidig fungerer

de som et udmærket pusterum i læsningen af den kronologiske fortælling. Hvad der til gengæld ikke kan betragtes som vellykkede afbræk i læsningen, er bogens tredje tekstdel, hvor en række fremhævede fortællinger – placeret i en slags faktabokse – afbryder den kronologiske skildring på uhensigtsmæssige tidspunkter. Disse fremhævelser omhandler emner, som synes at være afsnit, forfatterne ikke har kunnet passe ind i brødteksten. Men i stedet for at følge devisen *kill your darlings*, har man altså valgt at lade dem stå som separate tekster.

Dette er dog petitesser, som ikke rækker ved overordnede indtryk af, at begge bøger er anbefalelsesværdig læsning, der giver et værdifuldt indblik i dansk bygningsfrednings historie og som begge må betragtes som vigtige bidrag til dansk arkitekturhistorie. Har man tiden eller interessen, bør de læses i forlængelse af hinanden, da de supplerer hinanden godt. *Fredet* giver unægteligt det mest detaljerede og omfattende overblik over dansk bygningsfredningshistorie, men som de to forfattere selv nævner, så er emner relateret til fredningshistorien langt fra udtømt med monografiens udgivelse. Både juridiske og økonomiske forhold samt en kritisk analyse af historien om restaureringspraksis og sagsbehandling mangler stadig. De første spadestik er for så vidt allerede taget hertil med Kjærs førnævnte studie samt det afsluttende antologibidrag i *Hele samfundets øje*, hvori advokat Mikael K. Fogde undersøger forholdet mellem dansk bygningsfredning, ejendomsret og ekspropriering.

Kristoffer Schmidt

| JØRGEN HANSEN, NIELS KÆRGÅRD & JENS THOMSEN (RED.): *Med hånden på statskassen. Økonomer i regering*, DJØF Forlag, København 2019, 600 s., 495 kr.

I 1880 blev Jacob Scavenius kultusminister. Han var den første økonomuddannede minister. Fra 1897 til 2014 var der ubrudt økonomer i regeringen, hvis man lige abstraherer fra Påskekrisen og befrielsesregeringen i 1945. Siden 2014 har Eva Kjer Hansen været den eneste økonom i en regering. I stigende grad rekrutteres ministre nu fra personkredse med baggrund i statskundskab eller lignende uddannelser. I alt 48 ministre har været uddannede økonomer. Heraf er de 28 bio-graferede i *Med hånden på statskassen. Økonomer i regering*, redigeret af Jørgen Hansen, Niels Kærgård og Jens Thomsen. Af disse blev 27 uddannet ved Københavns Universitet og den sidste i Aarhus.

Man har fravalgt økonomuddannede ministre, som var ministre før 1. Verdenskrig. Man har desuden fravalgt de endnu nulevende økonomuddannede ministre. Interessant nok blev halvdelen af de reste-